

Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü,
Tezi veren: Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü,

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MADEN İŞLETME HUKUKU

Dr. NEŞET ÇAĞATAY

Tarih İlmî Yardımcısı

Tezimin hülâsasını takdim etmeden önce, beni, millî tarihimizin: bu çeşit mevzulariyle meşgul olmaya sevk eden ve bütün çalışmalarında olduğu gibi, bu tezimi hazırlarken gösterdiği yakın alâka ve yardımdan dolayı muhterem Profesörüm Fuad Köprülü'yü hürmetle anmayı bir vazife bilirim.

Bu tetkik tecrübesi, üzerinde çalışmakta bulunduğum "*Osmanlı imparatorluğunda Maden Hukuk ve iktisadiyatı*» ana mevzuunun bir cüz'üdür; Bu itibarla bu mes'ele ile alâkadar bütün teferruat orada daha esaslı bir şekilde tetkik edilecektir. Burada müessesenin yalnız kabataslak bir kadrosunu çizeceğiz:

Mes'elenin tarihî ehemmiyeti: Osmanlı İmparatorluğu'nun malî vaziyeti ve iktisadî bünyesi üzerinde büyük rol oynamış, vergi ve arazi sistemleri gibi muazzam ve muntazam bir teşkilâta bağlanarak devletin belli başlı varidat membaılarından birini teşkil etmiş olan bu müessese bu güne kadar hiç bir esaslı tetkike mevzu olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan muhtelif içtimaî sınıflar arasında oldukça büyük bir çokluk teşkil eden maden erbabının, o sıralarda daha büyük bir ehemmiyeti haiz bulunan, Anadolu'da: Ergani, Keban, Gümüşhane, Bozkır, Küre ilâ... ve Rumeli'de: Kratova, Sidre Kapsa, Novobrd, Samakoy ilâ... gibi maden mıntakalarına nazaran oldukça küçük teşkilâtlı görünen Bilecik demir madeninde H. 967 (M. 1560) -Kanunî devri- tarihlerinde, aynı zamanda altı bine yakın işçinin çalıştığı düşünülürse, adedi, büyüklü küçüklü yüzü geçen maden ocaklarında çalışan işçiler mecmuunun, bunlara, odun, kömür, kütük taşıyan mâden mıntakalarında imal edilen ham ve işlenmiş madenleri nakleden ve madencilere yiyecek vesaire gibi zaruri ihtiyaç'maddeleri getiren civar halk, muhafızlar ve yardımcıları, ekseriya maden işlerinde istihdam edildiklerinden bu vazifeyi ifa ederken madencilere tatbik edilen hükümlere tabî olan Yaya, Yörük, Mütekait Sipahizâde gibi askeri teşkilâta bağlı kim? seler de hesaba katılırsa o zamanın nüfus nisbetine göre epey büyük bir yekûn teşkil ettiği kolayca tasavvur edilebilir.

Bukadar büyük bir kitleyi içine almış olması itibariyle içtimai ba-

kımdan, meselâ yalnız Gümüşhane madeninin senelik geliratının, o zamanki devlet bütçesinin aşağı yukarı yüzde beşinden fazlasını teşkil etmesi itibariyle iktisadî ve malî bakımdan, bu sanayiin, o zamanki halk ve ordu ihtiyacına tamamen kâfi geldiği, hatta Rusya, İran ve kısmen İngiltere'ye bâzı harp alât ve malzemesi verildiği için harp sanayii ve millî ihtiyâç bakımından, hasılı, hukukî, iktisadî, içtimaî, her bakımdan çok büyük bir ehemmiyet arzeden bu müessesenin tetkiki millî tarihimiz bakımından mühim bir mevzu teşkil ettiği gibi, hukukçuyu, iktisatçıyı, tarihçiyi, idareciyi ve bu çeşit meselelerle uğraşan her münevveri yakından alâkadar etmesi açıktadır ve ancak bu sahada yapılacak esaslı ve etraflı bir tetkik sayesinde bu büyük faaliyet ve teşkilâtın mekanizmasını, devletin kurucu ve teşkilâtçı kabiliyetini, maden ticaretinde takibettiği iç ve dış siyaseti ve tatbik ettiği prensipleri, muhtelif maksatlarla istihsal edilen madenlerde carî olan iktisadî sistemleri, bunların zaman ve mekân alanındaki iktisadî gelişimini, devletin kabul ettiği para esaslarını, takibettiği tahavvülâtı, bazı vergilerin ihdas ve cibayetini birçok eşyanın muhtelif zamanlarda aldığı değerleri, reaya ile maden idarecileri, maden idarecileriyle devlet ve devletle reaya arasındaki münasebetleri, cemiyet içindeki bazı sınıfların hayat standardını ilâ... gibi cemiyet bünyesinde husule gelen tebeddülât ve tahavvülâtla yakında alâkadar olan içtimaî, iktisadî, hukukî, yani asıl tarihi amilleri lâyikiyle öğrenmekliğimize yardım edecek imkânların en mühimlerinden birine malik olmuş olacağız.

Anadolu'da maden işletiminin eskiliği ve tetkimizin mebdeî; Anadolu'da maden işletimi, İbni Batuta, Mesalik-al'absar, Evliya Çelebi ve Kâtip. Çelebi'nin Cihannüma'sındaki kayıtlara göre çok eskilere kadar gitmekte, hatta muahhar Asur devirlerine kadar çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda daha ilk zamanlardanberi teessüs etmiş bir maden işletmesinin mevcudiyetini kuvvetle tahmin etmemizi haklı gösterecek bir çok izlere malik bulunmamıza rağmen¹ şimdilik elimizde bu ilk de-

¹ Bu hususta, Aşıkpaşazade tarihi'nin birçok yerlerinde, Halkondilis'te ve daha muahhar Osmanlı kroniklerinde oldukça sarîh kayıtlara Tasladığımız gibi, gene Aşıkpaşazade Tarihinde Murad II. nin hasletlerini zikrettiği yerde şöyle bir hikâye naklediyor ki bu; hususta bir hakikatin ifadesi ve İmparatorluğun başındanberi maden işlerine-verilen büyük ehemmiyetin bir delilidir; hikâyenin bu hususa taallük eden kısmını aynen buraya alıyorum:

«Hikâyet:: Acem vilâyetinden bir hakim geldi Fazlullah derlerdi. Padişaha takarüp kesbetmekle âher vezir oldu birgün padişaha eydür sultanım senin vilâyetinde mâlin nihayeti yoktur imdi padişahlara âdetdirkim ol maldan behâneyle padişahın hazinesine getüreler dedi padişah andan sual etdi ve eytdl bu dedüğün mal nenün gibi yerlerden hasıl olur dedi Fazlullah eydür bu memleketin halkının ekseri zekât vermezle» imdi cemii vilâyetinden bu halkın zekâtlarını cebirle almak gerekdir mübalağa mal cem olur bu sebeple dedi padişah ana böyle cevap verdi kim bire hay ebleh köftehur zekât ve sadaka hud fukaranındır zekât yemeğemi müstahakim ki bana müslümalardan cebirle zekât alam dahi yeyem dedi bire benüm memleketimde üç helâl lokma vardır kim benüm elimdedir bu üç helal lokma gayri vilâyet padişahlarında yoktur dedi birisi

virlere ait kat'î ve müsbet me'hazlar bulunmaması yüzünden meseleyi menşeden itibaren tetkike girişemiyerek, içerisinde, daha esaslı hükümler vermeğe müsait malûmat bulunan, geniş bir maden mıntakası teftiş raporunun tarihi olan H. 903 (M. 1497) senesinden başladık; bu tarihten sonra oldukça bol vesikalara Taslamaktayız.

Başlangıçta devletin kurucu ve teşkilâtçı kabiliyet ve siyaseti sayesinde bazan şer'î ahkâm, bazan mahallî örf ve âdet ve bazı defa sırf mîrî menfaat göz önünde tutularak ufak tefek tahâvvüllerle tatbik edilegelmiş olan kaide ve hükümler H. 1285 (M. 1868) tarihinde tesbit ve daha sonraları tâdil edilen maadin nizâm-nâmesinin neşrine kadar devam etmiştir; yani biz meseleyi, mebdaini tesbit ettiğimiz tarihten maadin nizamnamesinin neşrine kadar geçen dörtyüz senelik bir zaman çerçevesi için tetkik ettik.

Osmanlı imparatorluğunun resmî dîni islâm dîni olması itibariyle. diğer müesseselerinde olduğu gibi maden işletme işinde de, tabii cemiyet bünyesine uygun olarak islâmî esasların carî olması icabedeceğinden, bu husustaki islam nazari mevzuatını, amelî tatbikatını bilmek ve tetkik etmek yerinde bir iş olursa da, amelî tatbikat hakkında: bazı kayıtlar mevcut olmakla beraber fazla birşey öğrenebilmek pek mümkün görünmüyor. Nazari mevzuat hakkında oldukça toplu malûmat, Maverdî'nin Ahkâm-al Sultâniya adlı eserinde imam Yûsuf'un Kitab-al Harac'ında ve bunlardan naklen Corci Zeydanın Medeniyeti Islâmiyesinde mevcuttur. Bu itibarla asıl tezime kaydettiğim bu malûmatın bu hulâsada tekrarına lüzum görmedim.

Böylece mevzûumuza bir zaman çerçevesi çizdikten sonra evvelâ, madenlerde mülkiyet mes'elesini tetkik etmemiz icadeder. Bir maden işletmesi ifievzubahis olunca evvelâ o madenin, üzerinde bulunduğu. veya içerisinde çıktığı arazi parçasının mülkiyeti mes'eleli kendiliğinden meydana çıkar. Bu itibarla Osmanlı imparatorluğunda arazi mülkiyeti mes'elesine kısaca temas etmemiz icabeder. Devletin kurulma zamanlarında Bizanstan, Anadolu Selçuk devleti fûrûâtından, daha sonra Mısır Memlûkleri Devletinden ve sair yerlerden ilhak edilen arazilerde herhalde -hiç olmazsa .bir müddet- muhtelif esaslar carî olmuşsa da, bu husustaki islâmî akıydelere uygun olmak ve talî taksimatı ihtiva etmekle beraber umumiyetle arazi: 1 - Arazîi memlûke, 2 - Arazii Mîriyye,

gümüş madenleri ve birisi küffardan alınan haraçtır ve birisi dahi gazalardan alınan ganimet mahdır dedi bu benim asker-i mansurum bu helal lokmayla zindegâni ederler .. » Die altosmanische Chronik des Aşık paşazade,, herausgegeben von Friedrich Giese, Leipzig 1929, sahife 194.

3- Arazii metruke, 4 - Arazü mevat, 5 - Ârazii mevkufe olmak üzere beş kısımdan ibaretti.

Bu arazi nevîlerinde zuhur edecek madenlerin mülkiyeti hakkında vesikalarda ve maden kanunnamelerinde sarih malûmat mevcut değilse de -ki zaten Anadolu'daki maden işletme şartlarıyla Rumeli dekilerin şartları, son zamanlarda aynı esasa yaklaşmakla beraber ilk zamanlarda birbirinden tamamen farklıdır- vesikalarda rastlanan bazı izlere nazaran bu hususta kabul edilen esas şöyledir :

Eğer madenin zuhur ettiği arazi tasarrufa elverişli ve devamlı bir tasarrufa mevzu bulunuyorsa, mutasarrıfın kudreti yettiği takdirde humsünü (beşte birini) -ki biraz ileride göreceğimiz gibi bu miktar sabit değildir- mîrîye (devlete) eda etmek şartıyla işletebilir; kudreti yetmiyorsa mutasarrıfın bu hususta bir hakkı tanınmaz, ya devlet kendi işletir veya, muktedir aher bir kimseye devreder; yani nazarı itibara alınan şey mülkiyet hakkının tanınmasından ziyade servetin âtil yatması ve binaenaleyh işletilmesidir. Meselâ Trebce de, dedesinden muntakil olarak bir şahsın mülkü buhraan bir maden muntakası için sahibi tarafından, madencilerin müdahalesinin men'i istenmiş ve arzusu is'af edilmiş ise de bir başka vesika da âtil bıraktığı için. bu şahsın mülk maden kuyuları elinden alınıp başkasının işletmesine verilmiştir. Metruk ve vakıf arazide de esas olan şey madenin işletilmesidir, meselâ Bursa'da Hudavendigâr vakıf arazisinde Gümüş Deresi denen bir. yer de zuhur eden maden hakkında aynen sair madenlerde, tatbik edilen usul ve kaideler tatbik edilmiştir, bundan başka daha birçok vakıf arazide zuhur eden madenler içinde böyle hareket edilmiştir. Yani netice olarak madenin zatı, üzerinde bulunduğu toprağın mülkiyetinden ayrılmadığı gibi, üzerinde maden bulunan bir arazi için de daimî ve müstakil bir mülkiyet mevzuubahs değildir.

1274 tarihli arazi kanununun ve 1285 tarihli maadin nizamnamesinin neşrinde bu mes'ele bir esasa bağlanmıştır; bunun tatbikat şeklini tetkik etmedim; fakat erazi ve madenlerin mülkiyeti hakkında tesbit edilen kaideler şunlardır:

1 — *Arazii memlûke* Bu, dörde ayrılmıştır ve dört çeşidinin de rakabesi yadi zatı ve mülkiyeti sahip ve maliki olan kimseye aittir ve sair malları gibi irsen intikal eder ve vakıf, rehin, hibe, ve şufa gibi hükümler carî olur. Bu çeşit arazide zuhur eden madenlerin humsü (beşte biri) beytül mâle yani mîrîye mütebakisi arazi sahibine veya aralarında anlaşmış bulunmak üzere bulana aittir (tabii bu kaide madenin işletilmesi şartıyla caridir, aksi takdirde yukarıda da zikrettiğimiz gibi nemalı bir madenin muattal bir vaziyette sahibinin elinde bekletilmesi usul ve teamülden değildir).

2 — *Arazii mîrîye*: Rakabesi devletin olup hukuku tasarrufiyesi reayaya bırakılmıştır. Bu çeşit arazide zuhur eden her türlü maadin

mîrîye ait olup tasarruf edenlerin bu hususta hiçbir hakkı tanınmaz.

3 — *Arazii mevkufe*: Bu da arazii mevkufi sahiha, arazii mevkufe gayri sahiha olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Arazii mevkufi sahihanın mülkiyeti canibi vakfa aittir ve bu arazide. zuhur eden madenler vakfa aittir (bu da şer'î bir kaide işe de bu nizamnameden evvel, yani M. 1868 tarihinden evvel tatbikatta yer alamamıştır, bu hususa ait bir misali yukarıda zikretmiş bulunuyoruz). Arazii mevkufi gayri sahihanın rakabesi mîrîye ait olduğundan burada zuhur eden madenlerin mülkiyeti tabiatıyla mîrîye aittir.

4 — *Arazii metruke*: Bu arazi, biri umumî halka, diğeri muayyen bir beldeye terkedilmiş olmak üzere iki nevidir ve buralarda zuhur eden madenlerin beşte biri mîrîye, mütebakisi işletene aittir.

5 — *Arazii mevat* : Hiçbir kimsenin tasarrufunda olmayan ve ahalîye terkedilmemiş bulunan ve bir kasabadan yarım saat uzak mesafede olan hâlî yerlerdin Buralarda zuhur eden madenler de arazii metrükede olduğu gibi beşte biri mîrîye mütebakisi bulana veya işletene aittir.

İşletmenin mülkiyete taallûk eden kısmını bu şekilde kısaca gözden geçirdikten sonra şimdi asıl mes'eleye girebiliriz.

Yeni madenler bulma işi ve bunların faaliyete geçmesi : Osmanlı devleti daha ilk teşekkül sıralarında, Anadolu'da ve Rumeli'de zaptedilen arazide birçok madenleri hâlî faaliyette bulmuştur. Bu hususta elimizde mevcut vesikalarda, Aşıkpaşazade tarihinde, Taeüttevârihte, Oruç bey'de, Câmîüddüvel'de, Naimâ ve Peçevî'de vesair kroniklerde, Evliyaçelebi hattâ İbni batuta seyahatnamelerinde birçok kayıdlâra. Taslamaktayız. Osmanlı Devleti bu.gibi madenlerin teşkilâtında âdet ve an'anelerinde uzun müddet hemen hemen hiçbir tadilât yapmamış, usta ve işçilerini eski haklarını ve mükellefiyetlerini tanıyarak aynen vazifelerinde bırakmış, ölçü, tartı ve nizamlarına dokunmamıştır. (bu hususta bariz bir misali ihtiva eden mühim bir vesika Tarih vesikaları Dergisinin 12 inci sayısından itibaren intişar etmeğe başlamıştır.) Böylece hal-i faaliyette bulunanlardan başka yeni madenler bulma. işinde Devletin büyük gayret sarfettiğini teşkilât kurduğunu görüyoruz. Bir kere Hutman veya Cevher arayıcı denen ve zamanımızın maden mühendisi mesabesindeki bu işlerden iyi anlıyan kimseler maden bulunması ihtimali olan yerlere gönderilirler, araştırmalar yaparlar; maden müfettişleri maden nazır ve eminleri de araştırmalar yapar veya yaptırırlardı. Bunlardan başka nakdî mükâfat verilmek veya muktadirse işletmeyi kendisine ihale etmek ve muayyen bir müddet resimden "muaf tutmak gibi şekillerle memnun edildikleri için halktan bazı kimseler de şüpheli mahalleri haber verirler veya numuneler getirirlerdi.

Bu şekilde yeni keşfedilen maden muntakalarına hususî mübaşirler gönderilir beş on okka nümunelik cevher aldırılarak yakın bir darp-

haneye veya İstanbul'a getirilir orada çeşni tutulur yani ham ve karışık cevhere nisbetle içindeki mâdenin yüzde nisbeti, maliyet fiyatı hesabedilir işletildiği, takdirde mîrîye kâr temin edeceği anlaşılırsa faaliyete geçirmek için teşebbüse girişilir. Fakat ekseriya zuhur ettiği haber verilen bir maden mıntakası hakkında doğru ve etraflı bir fikir edinmek çok güç olmaktadır. Bu müşkilât bilhassa şu sebeplerden ileri geliyordu: bir kerre maden işi en zor işlerden biridir. Hele cevher çok derinlerde olur, etrafı sarp, dağlık düşman ve eşkıya taarruzuna maruz bir mıntakada bulunursa bu zorluk daha ehemmiyetli bir hal alır. Bu işte, madenin zuhur ettiği mıntakada bulunan her sınıf halk bazı tekâliflerden muafiyet ve imtiyazlar bahşedilmek suretiyle çalışmağa mecbur tutulur ve böylece doğrudan doğruya veya dolayısıyla maden işlerinde çalışan kimselerin buldukları yerleri terketmeleri men olunur, ustalar, işçiler, amele ve sair alâkadarlar muvakkat bir zaman için dahi olsa yerlerine vekil koymadan işlerini bırakıp ayrılamazlar. Daha kötüsü bu mükellefiyetler bir maden işçiliği aristokrasisinin mevcudiyeti sebebiyle babadan evlâda intikal etmek suretiyle madenin faaliyette bulunduğu müddetçe, senelerce ve nesillerce devam edip gider. Reayaya olduğu gibi, mahallin büyüklerine, askerî, mülkî mansıblarda bulunanlara da maden mıntakasının dahil ve haricinde âsâyiş ve nizamı tesis etmek, madencilerin maişet vesair ihtiyaçlarını ve mâdenin diğer levâzimatını temin etmek ve muhafazasına mukayyet olmak ilâ. gibi vazifeler tahmil edilirdi. İşte du sebeplerle o mıntakaya gönderilen ve maden ahvalini öğrenmeye memur kimseyi ya herhangi şekilde memnun etmek veya tehditle ikna ederek hakikatin hilâfına malûmat götürmesine çalışırlardı. Bütün bu manialar bertaraf edilip madenin işletilmesine karar verildiğinde evvelâ mâdenine yakın köylerden, lüzumuna göre bir veya birkaçı bazı tekâliften affedilerek madene kömür odun getirmek için tâyin edilir. Madencilerin yiyecekleri ve sair zarurî ihtiyaçlarının ne şekilde temin edileceği sağlanır, ve işletme tarzının şekline göre de usta, amele ve sair icabeden kimseler temin edilerek işletmeye başlanır.

Madenlerin idare ve işletme tarzları: Mes'elenin en mühim ve en karışık kısmını bu bahis teşkil etmektedir. Bu karışıklık bilhassa içtimaî kaidelerin zarurî bir neticesi dolayısıyla, İmparatorluğun her yerinde ve her devrinde aynı işletme tarzının tatbik edilmemiş olmasından ve madenin nev'i ve işletilmesindeki gaye, mahallî zaruretler ve mîrî menfaatları nazarı îtibara alınarak zaman ve mekâna göre değişmiş ve başka, başka şekillerde idare edilmiş olmasından ve en mühim olarak bu işletme tarzları için çok muhtelif ve karışık ıstılahlar kullanılmış olmasından ileri gelmektedir. Bununla beraber esasta müşterek noktalar yok değildir, çünkü imparatorluğun diğer müessesatında olduğu gibi, maden işlerinde de daima eskidenberi devam etmiş olan mevcut kaide ve nizamlara riayet edilmiş ve bunlar örnek olarak alınmıştır. Anadolu'dakiler için Ergani, Keban, Gümüşhane; Rumelidekiler için

Sidrekapsa, Kratovo, Novobrde ila. gibi eski madenler nizamları örnek olarak kabul edilmiştir. Maden kanunnamelerinde, bu hususa dâir yazılmış ferman, berat, hüccet, îlam vesaire gibi diplomatik menbal arda idare tarzını ifade etmek üzere: emanet, nezaret, mukataa, iltizam, malikâne, âmillik ila. ve bu idare işiyle alâkadar olanlara delâlet etmek üzerede emin, nazır, mukataacı, mültezim, malikâne mutasarrıfı, âmil ila. gibi ıstılahlar zikredilmektedir. Hukukî, iktisadî ve içtimâî tarihimiz için büyük ehemmiyeti haiz olan ve son zamanlara kadar sık sık kullanılan bu ıstılahların manaları, bilhassa bu sahada kat'î ve sabit bir mana iktisab edememiştir. Bununla beraber, bu idare ve işletme tarzları, herbiri bazı müşterek esaslar ihtiva etmekle beraber ufak hususiyetler arzeden birkaç tipe ayrılabilen şu guruplar altında mütalea edilebilir :

I— *Doğrudan doğruya devlet tarafından idare ve işletme tarzı:*

II — *Devlet yardımı ve nezareti altında madenciler tarafından idare ve işletme.*

III — *Muayyen müddetle kesime vermek veya sarraf yazılmak suretiyle, vesair .şekillerle işletme tarzı.*

Şimdi bunların esasını kısaca ve ayrı ayrı gözden geçirelim:

I — 1 *inci şekil* : Bu şekli arzettiği bazı hususiyetler dolayısıyla üç tipe ayrabiliriz :

1) Piyade veya yaya, müsellemler, yörük, mütekaat sipahizade gibi mîrîden vazife alan veya dirlik sahibi olan veya bazı rûsûm-u urfiye ve tekâlif-i şer'îye ve âvârız-ı dîvâniyeden muaf tutulan zümreler ve esirler vasıtasıyla, ayrıca ücret verilmeden işletme tarzı.

2) Ücretle tutulan işçiler ve reâyâ marifetiyle işletme tarzı.

3) Cevherin muayyen miktarını muayyen ücretle îmal ettirmek suretiyle işletme.

1) Bu şekil daha ziyade yuvarlak, top dingili, gülle, bumbara îmal etmekte başvurulur, gemilerin kaplama vesair işlerde kullanılan bakır istihsalinde ve güherçile imalinde bu usul tatbik edilir ve bunlar rûz-u hızırdan kasıma kadar madenlerde çalışırlar; yoklama ve teftişleri yapılır müddetlerini bitirenler diğer nöbetlilerle değiştirilirler.

2) Bu usul daha ziyade uzun zamandanberi işletile işletile, verimi azalmış ve bu itibarla rağbet edeni fazla olmıyan eski madenlerin işletilmesinde tatbik edilir. Bu usul ekseriya faydası görülmediğinden terk edilip durulmuştur.

3) Cevherin muayyen mikdarını muayyen ücretle keşime verme cevherinin fiyatı ve üstadiyesi, yani mal oluş fiyatı hesabedilerek işletilir .Bu daha ziyade barut ve asit nitrik imalinde çok kullanılan güherçile istihsalinde tatbik edilir, bundan başka top dingili, kazma, kürek, külünk, nal, mih, ilh... gibi harp malzemelerinin tedarikinde de müracaat edilen bir usul-

dür. Bu usulün, bir nevi mamul maddenin satın alınması şeklinde olmadığına işaret etmek isterim.

II. — *Devlet yardım ve nezareti ile madenciler tarafından işletilme tarzı:*
Bu usul, bilhassa ilk zamanlarda, gümüş, altın, bakır, kurşun gibi mevzuu daha ziyade ticarî olan madenlerin işletilmesi hususunda tatbik edilen yegâne bir tarz gibi görünmektedir. Şekil şudur: Maden mahal-line bir Emin veya Nazır ve buna terfikan da bir kâtip, bir tartıcı gönderilir. Eminin emrine madenin vüs'atine göre sermaye akçesi verilir. Bu para yakın bir mukataanın tahsil edilmesi kolay bir malından da havale edilebilir. Odun, kömür, madencilerin yiyecekleri emin veya mahallin kadısı tarafından ve parası madencilerden alınmak suretiyle temin edilir. Maden istihsal edildiğinde, emin, tayin edilen hadde göre (beşte, dörtte bir, sekizde bir) mîrî hissesini alır, -Parasız olarak -mütebaki kısmını, eğer devletçe ihtiyaç varsa gene tayin edilen bir fiyata göre sermaye akçesiyle mîrî namına satın alır. Buralara bazan devlet esir de gönderiyor ki ihtimal hisseye iştirak ediyor. Ergani, Gümüşhane ve Keban madenleri gibi birkaç büyük maden mıntakaları birleştirilerek bir emin idaresine verilir. Meselâ onsekizinci asrın sonlarına doğru, sonradan sadrazam olan Kör Yusuf Ziya Paşa bu mıntakaya maden nazırı tâyin edilmişti. Devlet, zamanın icaplarına göre bu madencileri himaye eder: cevher fiyatlarını yükseltir; mîrî hissesinin nisbetini azaltır, bir takım mükellefiyetler tahfif edilir veya büsbütün affedilir, parası kalmayan müteşebbis madencilere sermaye vermek suretiyle yardım eder ilâ...

III — *Muayyen müddetle kesime verme (iltizam veya mukataa) sarraf yazılma :*

İltizama veya mukataaya verme her ne kadar daha evvelden de küçük mikyastaki madenlerde bazı zaruretler dolayısıyla tatbik edilen bir usul ise de, Abdurrâhman Vefik beyin de zikrettiği gibi daha ziyade sonradan, devletin varidat menbalarını kaybettiği zamanlar hazinede husule gelen muvazenesizliği düzeltmek için mukataa mallarını peşin olarak almak üzere ortaya çıkarılmış bir tedbirdir. Bir de aynî kesim , vardır ki bu da, bir yılda veya bir tahvil müddetinde madenin cins ve vüs'atine göre bu müddet zarfında muayyen bir miktar maden vermeği taahhüt etmek şartıyla işletmeyi talibine vermek şeklidir. Bu usul de pek müspet netice vermemiştir. Malikâne sistemi de bir maden mıntakasını bir şahsa muaccele ile malikâne olarak ihale etmektir. Bu da müspet netice vermemiştir, fazla gelir elde etmek maksadiyle reâyâyâ fazla zulmediliyor ve malikâne kaydı ref ediliyor.

Sarraf kaydedilmek suretiyle işletme hakkında yeni elime geçen maden kanunnamelerinde bazı kayıtlar vardır, fakat izahı biraz uzun olduğu için burada bundan sarfınazar ediyorum.

Maden işleri teşkilâtı.

Bir kere bütün madenci taifesi' askeri kısımdandır, rüsumlarını kadıaskerler tasarruf ederler. Evvelce reâyâ dahi olsalar bu hizmete geçtikten sonra reayadan ayırd edilirler. Saniyen, yalnız cizyei şer'îye hariç, müslim madenci ile gayri müslim yanî zimmî madenci arasında, gerek tâbi oldukları şerait ve mükellefiyet gerek muafiyet bakımından hiçbir fark yoktur. Bütün madencilerin kazâî ve hukukî mercileri, emir ve idaresi altında buldukları maden eminleridir; yani kendi aralarında veya başkaları ile olan her husustaki davalarını, şikâyetlerini maden eminleri hal ve faslederler. Bütün madenciler, vaziyete göre tâyin edilmiş muayyen bir müddet varsa o müddet hitam bulmadan veya maden ocakları tatil-i faaliyet etmeden izinsiz olarak hiçbir veçhile ayrılmazlar. Zarufî bir sebep vukuunda ayrılmak icabederse maden eminlerinden izin almak mecburiyetindedirler.

Bundan başka maden işlerinde maden aristokrasisi mevcuttur: Meselâ bir madencinin çocuğu da madencidir ve madenci olmağa mecburdur; usta, kalcı, prustad, ifraza, dökümcü gibi maden hizmetlerinde bulunanlar öldüğü zaman yerine oğlu, (hatta vesikalarda -sulbi oğludiyeye tasrih edilmektedir), kardeşi, bunlar yoksa en yakın akrabası getirilir. Herhalde usta sağlığında bunları yetiştiriyordu.

Teşkilâta gelince : Bunu, Bürokratik teşkilât, teknik teşkilât olmak üzere iki kısma ayırarak mütalaa etmemiz icabeder.

1 — *Kalem teşkilâtı* :

Burada madenin idareci unsurlarıyla bu işle alâkadar elemanları zikredeceğiz, ve bütün bu teşkilâta bağlı olanların hukukî statülerini geçerek yalnız teşkilâttan bahsedeceğiz: Bürokratik teşkilât, biri merkezde, yani İstanbulda, diğeri maden mıntakalarında olmak üzere iki kısımda mütalea edilmek icabeder.

A) *Merkezde* : Maden işleri baştan son zamana kadar Darphaneye bağlıdır ve Darphane Nazırı veya Emmini vasıtasıyla idare edilir.. Madenlerin idare ve işletmesine vesair hususlarına taallûk eden muamelelât darphanede madenler kalemi defterlerine kaydolunur, bu hususa dair yazılan hükümler de gene darphanedeki madenler ahkâm defterlerine kaydolunur. Maden işlerinde, mukataalardâ, malikânelerde ve sair işletmelerde icabeden değişiklikler, baş-mukataa kaleminden, mevkufat, tapu, gümrük, cizye ve sair ait oldukları kalemlerden gelen tahrirat, derkenarlarla bu defterlere şerh verilir. İşte madenlerin idaresi, vazife tebdilleri, tevcihi, levazımı vesair hususları hakkında yazılacak tahrirat bu defterlerden istihraç edilir.

B) *Maden mıntakalarında*:

Maden ne şekilde idare edilirse edilsin, başında bütün maden işlerinden mes'ul ve devlete karşı hesap vermeğe mecbur olan bir kimse

bulunur. Bundan başka maden mıntakalarında bulunan kadılar ve naip-lerin aslî vazifelerinden biri de bu maden işleriyle yakından alâkadar olmaktadır, Madenler hakkında yazılan hükümlerin hemen ekserisinde maden amiriyle birlikte o mahallin mes'ul kadısına da hitâbedilmektedir. Her ne şekilde işletilirse işletilsin madenlerde Emin veya Nazır ile birlikte gene maden işlerinde mes'uliyetli bir kâtip bulunmaktadır. Bunlardan başka darphanesi olan maden mıntakalarında ve cevheri mürekkebatlı olan madenlerde bulunan ifrazcı, kalcı, sâhib-i ayarlarda kısmen idare ile alâkalı kimseleri teşkil etmektedirler. Devlet tarafından: işletilen madenlerde madene ait levazımı ve saireyi satın almak için ve demirbaş eşyayı muhafaza, icabedenlerini tamir ettirmek ve tamirine nezaret etmek üzere bir mütemet bulunur. Bir de kuyu ve ocaklarda çalışan ameleyi teftiş etmek ve yoklamalarını yapmak için tâyin edilen mütemet vardır ki vazifesi diğer, mütemetten ayrıdır, ve aynı maden ocağında aynı nam altında ikisi de vazife görür.

Ergani, Keban, Gümüşhane ve tevâbii madenlerinde, Vezzan ve Kantarcı namıyla bazı kimselerin çalıştırıldıkları görülmektedir; bu, yalnız bu madenlere mahsus bir vazife mi, yoksa diğer madenlerde de var mı? Kat'î olarak henüz tesbit edemedim.

II— *Teknik teşkilât*: Bunları, A. Ustalar, B. İşçiler, C. Yardımcı sınıf, D. Muhafızlar olmak üzere dört kısımda mütalea edeceğiz.

A. — *Ustalar* : Şunlardır : Hutmanlar, Kalcılar, Prustadlar, Şafarlar, Lüpçüler, İfrazcılar, Sahib-i Ayarlar, Meremmetçiler, Neccarlar (çilingir), demirciler, marangozlar.

B. — *İşçiler*: 1) Askerî teşkilâta bağlı olanlar: Yaya veya piyadeler, müsellemler, yörükler, mütekait sipahizadeler. 2) Reayadan ayırılarak madenci sınıfına idhal edilenler: plakançarlar, tekneçiler, kazıcılar, dolapçılar, lağımçılar, muştlarlar, rençberler. 3) Esirler.

C— *Yardımcılar* : Odun, kömür, sırk getiriciler, madenden cevher, madene levazım nakleden mekkâriler, madencilere zahire vesair yiyecek temin eden ve maden işlerine yardım eden civar karyeler ahalileri.

D — *Muhafızlar* :Sekbanlar, martaloslar, aşiret reisleri, bazı ahvalde de mıntakanın valisi.

Asıl tezimizde mevcut olan, bu teşkilâta bağlı kimselerin hukukî statüleri, vazife ve salâhiyetleri ve aldıkları ücretler hakkında, bu hulâsaya tahsis edilmiş olan yer kâfi gelmediğinden, ve fazla kısaltılması müşkil olduğundan malûmat veremedik; Bu mes'ele ile alâkadar okuyuculardan özür dilerim.